

تغییرات اجتماعی

(رشته علوم اجتماعی)

دکتر غلامرضا غفاری دکتر عادل ابراهیمی لویه

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و **کمک درسی** (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست

۱	مقدمه
۱	فصل اول: مبانی و مفاهیم
۱	۱-۱- مقدمه
۱	۲-۲- اهداف آموزشی
۲	۱-۳- تغییر اجتماعی در جامعه‌شناسی
۳	۱-۴- اهمیت تغییرات اجتماعی
۵	۱-۵- تعریف تغییر اجتماعی
۸	۱-۶- چرایی تعدد تعاریف تغییر اجتماعی
۹	۱-۷- ویژگی‌های تغییر اجتماعی
۱۰	۱-۸- انواع تغییر اجتماعی
۱۱	۱-۹- تغییر اجتماعی و تحول اجتماعی
۱۲	۱-۱۰- تغییر اجتماعی و تغییر فرهنگی
۱۳	۱-۱۱- خلاصه
۱۴	۱-۱۲- خودآزمایی
۱۷	فصل دوم: روش مطالعه تغییر اجتماعی
۱۷	۱-۲- مقدمه
۱۷	۲-۲- اهداف آموزشی
۱۸	۳-۲- روش‌شناسی تغییرات اجتماعی
۲۲	۲-۴- روش‌های مطالعه تغییرات اجتماعی
۲۳	۱-۴-۲- روش تاریخی
۲۴	۲-۴-۲- روش تطبیقی (مقایسه‌ای)
۲۷	۲-۵- خلاصه
۲۸	۲-۶- خودآزمایی

۳۱	فصل سوم: تطور تاریخی جوامع انسانی
۳۱	۳-۱- مقدمه
۳۱	۳-۲- اهداف آموزشی
۳۲	۳-۳- جوامع انسانی و تطور تاریخی آنها
۳۴	۳-۳-۱- عصر شکار و گردآوری خوراک
۳۶	۳-۳-۲- عصر شبنی
۳۷	۳-۳-۳- عصر بوستانکاری
۳۹	۳-۳-۴- عصر کشاورزی
۴۳	۳-۳-۵- عصر صنعتی
۴۶	۳-۳-۶- عصر فراصنعتی
۴۸	۳-۴- خلاصه
۵۰	۳-۵- خودآزمایی

۵۳	فصل چهارم: تغییر اجتماعی در اندیشه کلاسیک‌های جامعه‌شناسی
۵۳	۴-۱- مقدمه
۵۳	۴-۲- اهداف آموزشی
۵۴	۴-۳- آگوست کنت (۱۷۹۸-۱۸۵۷)
۵۷	۴-۴- کارل مارکس (۱۸۱۸-۱۸۸۳)
۵۹	۴-۵- امیل دورکیم (۱۸۵۸-۱۹۱۷)
۶۱	۴-۶- هربرت اسپنسر (۱۸۲۰-۱۹۰۳)
۶۳	۴-۷- ماکس وبر (۱۸۶۴-۱۹۲۰)
۶۶	۴-۸- جورج زیمل
۶۷	۴-۹- مفروضات محوری اندیشه کلاسیک‌ها
۶۹	۴-۱۰- خلاصه
۷۰	۴-۱۱- خودآزمایی

۷۳	فصل پنجم: رویکرد ساختی - کارکردی و تغییر اجتماعی
۷۳	۵-۱- مقدمه
۷۳	۵-۲- اهداف آموزشی
۷۵	۵-۳- رویکرد ساختی - کارکردی
۷۸	۵-۳-۱- تالکوت پارسونز
۸۴	۵-۳-۲- رابرت مرتون
۸۴	۵-۳-۳- نیل. جی. اسملسر
۸۷	۵-۳-۴- ساموئل ایزنشتاد
۹۰	۵-۳-۵- چالمرز جانسون
۹۲	۵-۴- خلاصه
۹۳	۵-۵- خودآزمایی

۹۷	فصل ششم: رویکرد تضاد و تغییر اجتماعی
۹۷	۱-۶- مقدمه
۹۷	۲-۶- اهداف آموزشی
۹۸	۳-۶- رویکرد تضاد
۹۹	۱-۳-۶- کارل مارکس
۱۰۰	۲-۳-۶- لوئیس کوزر
۱۰۲	۳-۳-۶- رالف دارندورف
۱۰۶	۴-۳-۶- مارکسیست‌های جدید
۱۰۸	۴-۶- خلاصه
۱۰۹	۵-۶- خودآزمایی
۱۱۳	فصل هفتم: عاملیت انسانی و تغییر اجتماعی
۱۱۳	۱-۷- مقدمه
۱۱۳	۲-۷- اهداف آموزشی
۱۱۴	۳-۷- عاملیت انسانی
۱۱۶	۴-۷- عاملیت نخبگان
۱۲۴	۵-۷- عاملیت زنان
۱۲۵	۶-۷- عاملیت جوانان
۱۲۸	۷-۷- خلاصه
۱۲۹	۸-۷- خودآزمایی
۱۳۳	فصل هشتم: جنبش‌های اجتماعی
۱۳۳	۱-۸- مقدمه
۱۳۳	۲-۸- اهداف آموزشی
۱۳۴	۳-۸- تعریف جنبش اجتماعی
۱۳۷	۴-۸- ابعاد نظری جنبش‌های اجتماعی
۱۴۲	۵-۸- طبقه‌بندی جنبش‌های اجتماعی
۱۴۵	۶-۸- سازوکار تغییردهندگی جنبش‌های اجتماعی
۱۴۶	۷-۸- خلاصه
۱۴۶	۸-۸- خودآزمایی
۱۵۱	فصل نهم: ساختارهای اجتماعی - سیاسی و تغییر اجتماعی
۱۵۱	۱-۹- مقدمه
۱۵۱	۲-۹- اهداف آموزشی
۱۵۲	۳-۹- ساختار اجتماعی
۱۵۲	۱-۳-۹- نقش تغییر آفرینی ساختار اجتماعی
۱۵۶	۲-۳-۹- فشارهای ساختاری و تغییر اجتماعی
۱۵۷	۴-۹- ساختار سیاسی و تغییر اجتماعی

- ۱۶۱ ۵-۹- سنخ‌شناسی دولتها و تغییر اجتماعی
 ۱۶۳ ۶-۹- خلاصه
 ۱۶۴ ۷-۹- خودآزمایی

- ۱۶۷ **فصل دهم: ایدئولوژی و تغییر اجتماعی**
 ۱۶۷ ۱-۱۰- مقدمه
 ۱۶۷ ۲-۱۰- اهداف آموزشی
 ۱۶۸ ۳-۱۰- تعریف ایدئولوژی
 ۱۶۸ ۴-۱۰- رویکردهای نظری
 ۱۷۱ ۵-۱۰- طبقه‌بندی ایدئولوژی
 ۱۷۲ ۶-۱۰- کارکردهای ایدئولوژی
 ۱۷۳ ۷-۱۰- ایده پایان ایدئولوژی
 ۱۷۴ ۸-۱۰- خلاصه
 ۱۷۵ ۹-۱۰- خودآزمایی

- ۱۷۹ **فصل یازدهم: تکنولوژی، صنعتی‌شدن و تغییر اجتماعی**
 ۱۷۹ ۱-۱۱- مقدمه
 ۱۷۹ ۲-۱۱- اهداف آموزشی
 ۱۸۰ ۳-۱۱- تکنولوژی و تغییر اجتماعی
 ۱۸۱ ۱-۳-۱۱- نولان و لنسکی
 ۱۸۲ ۲-۳-۱۱- آگبورن
 ۱۸۳ ۳-۳-۱۱- وبلن
 ۱۸۴ ۴-۳-۱۱- گرث و میلز
 ۱۸۵ ۵-۳-۱۱- اسملسر
 ۱۸۶ ۴-۱۱- صنعتی‌شدن
 ۱۸۸ ۱-۴-۱۱- صنعتی‌شدن و دیوان‌سالارشدن
 ۱۹۰ ۲-۴-۱۱- صنعتی‌شدن و خانواده
 ۱۹۳ ۵-۱۱- خلاصه
 ۱۹۴ ۶-۱۱- خودآزمایی

- ۱۹۷ **فصل دوازدهم: الگوها و بسترهای تغییر اجتماعی**
 ۱۹۷ ۱-۱۲- مقدمه
 ۱۹۷ ۲-۱۲- اهداف آموزشی
 ۱۹۸ ۳-۱۲- الگوهای تغییر
 ۱۹۸ ۱-۳-۱۲- تکامل
 ۱۹۹ ۲-۳-۱۲- اشاعه
 ۲۰۰ ۳-۳-۱۲- فرهنگ‌پذیری
 ۲۰۱ ۴-۳-۱۲- نوسازی
 ۲۰۲ ۴-۱۲- بسترهای تغییر اجتماعی

۲۰۳	۱۲-۴-۱- شهری شدن
۲۰۷	۱۲-۴-۲- خشونت و مسالمت
۲۰۹	۱۲-۵- خلاصه
۲۰۹	۱۲-۶- خودآزمایی
۲۱۳	فصل سیزدهم: سنت، تجدد و جهانی شدن
۲۱۳	۱۳-۱- مقدمه
۲۱۳	۱۳-۲- اهداف آموزشی
۲۱۴	۱۳-۳- سنت
۲۱۶	۱۳-۳-۱- کارکردهای سنت
۲۱۷	۱۳-۳-۲- سنت و تغییر اجتماعی
۲۲۰	۱۳-۳-۳- رابطه سنت و تجدد
۲۲۳	۱۳-۴- تجدد
۲۲۶	۱۳-۴-۱- قدمت و خاستگاه تجدد
۲۲۸	۱۳-۴-۲- ماهیت و ویژگی‌های تجدد
۲۳۳	۱۳-۵- جهانی شدن
۲۳۶	۱۳-۶- خلاصه
۲۳۷	۱۳-۷- خودآزمایی
۲۴۱	فصل چهاردهم: هزینه‌های تغییر اجتماعی
۲۴۱	۱۴-۱- مقدمه
۲۴۱	۱۴-۲- اهداف آموزشی
۲۴۲	۱۴-۳- هزینه‌های تغییر
۲۴۲	۱۴-۴- انواع هزینه‌ها
۲۴۳	۱۴-۴-۱- هزینه‌های اجتماعی
۲۴۶	۱۴-۴-۲- هزینه‌های اجتماعی - روانی
۲۴۸	۱۴-۴-۳- هزینه‌های اقتصادی
۲۵۰	۱۴-۴-۴- هزینه‌های سیاسی
۲۵۲	۱۴-۴-۵- هزینه‌های فرهنگی
۲۵۳	۱۴-۴-۶- هزینه‌های آموزشی
۲۵۳	۱۴-۴-۷- هزینه‌های زیست محیطی
۲۵۴	۱۴-۵- خلاصه
۲۵۵	۱۴-۶- خودآزمایی
۲۵۹	کتاب‌نامه
۲۵۹	الف) منابع فارسی
۲۶۴	ب) منابع لاتین
۲۶۷	نمایه

مقدمه

بروز و ظهور تغییر در عرصه‌های طبیعی، حیات انسانی و اجتماعی پیوسته انسان اندیشمند را وادار به تفکر و اندیشه‌ورزی کرده است. در عرصه جهان اجتماعی فهم و تبیین تغییر و پویایی جوامع انسانی همواره مطلوب نظر جامعه‌شناسان بوده و پیوسته در کانون توجه آن‌ها قرار داشته است. آن‌ها بر این باورند که تغییر موجب تنوع و پایداری اجتماعی می‌گردد. استدلال آن‌ها بر این است که در اثر تغییر اجتماعی ارزش‌ها، هنجارها، افکار، سازمان‌ها، نهادها و ساختارهای تازه‌ای شکل می‌گیرند که به ساختار اجتماعی قوام بخشیده و موجد نظم اجتماعی پویا می‌شوند. از این‌رو تغییرات را برای پویایی و ثبات جامعه ضروری می‌دانند. در نتیجه چنین رویکردی است که تغییر اجتماعی تبدیل به یکی از کلیدی‌ترین و اساسی‌ترین مسائل جامعه‌شناسی می‌شود، تا جایی که جامعه‌شناسی را علم مطالعه تغییر و نظم اجتماعی می‌دانند. برآیند این توجه را می‌توان هم در نوشته‌های نظری و تجربی گسترده‌ای که در این زمینه تولید شده و هم در شکل‌گیری شاخه تخصصی تغییرات اجتماعی، که در نظام درسی و پژوهشی جامعه‌شناسی در مراکز آموزش عالی جهان جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است، دید.

کتاب حاضر در قالب چهارده فصل تنظیم شده است. فصل اول به طرح مبانی و مفاهیم مربوط به تغییر اجتماعی اختصاص دارد که در آن تلاش شده تا جایگاه، اهمیت و فضای مفهومی تغییر اجتماعی روشن شود. در فصل دوم، روش‌های مطالعه تغییر اجتماعی با تأکید بر روش‌های تاریخی و تطبیقی مورد بحث قرار گرفته است. در فصل

سوم، تحت عنوان تطور تاریخی جوامع، روند تغییرات عمده‌ای که جوامع انسانی در گذار تاریخی خود از مرحله شکار و گردآوری خوراک تا جامعه فراصنعتی داشته‌اند نشان داده شده است. فصل‌های چهارم تا ششم به ابعاد نظری تغییر اجتماعی اختصاص دارند که ابتدا اندیشه کلاسیک‌های جامعه‌شناسی در مورد تغییر اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته، سپس در قالب دو رویکرد ساختی - کارکردی و تضاد به طرح ابعاد نظری موضوع پرداخته شده است. در فصل هفتم به نقش عاملیت و کارگزاری انسان، در قالب نقشی که نخبگان، زنان و جوانان در فرآیند تغییر اجتماعی دارند، توجه شده است. در فصل هشتم از جنبش‌های اجتماعی به مثابه نوعی تغییر اجتماعی و نیز سازوکاری برای تغییرات بعدی، در پرتو تبیین‌های نظری که از آنها وجود دارد بحث شده است. در فصل نهم در مورد سهم و نقش ساختارهای اجتماعی و سیاسی، با تأکید بر دولت و سنخ‌شناسی‌های مربوط به دولت، و نقشی که دولت‌ها در تغییر و تحولات اجتماعی دارند مطالبی ارائه شده است. در فصل دهم از نقش و تأثیری که ایدئولوژی در روند تغییرات اجتماعی دارد بحث شده است. در فصل یازدهم پیوند بین تکنولوژی، صنعتی شدن و تغییر اجتماعی و نقشی که تکنولوژی و صنعتی شدن در دیوانسالار شدن جوامع و نیز تغییراتی که بواسطه صنعتی شدن در نهاد خانواده به وجود آمده است مورد بحث قرار گرفته است. فصل دوازدهم به الگوهای تغییر چون تکامل، اشاعه، فرهنگ‌پذیری و بسترهای تغییر اجتماعی چون شهری شدن و نوسازی اختصاص دارد. در فصل سیزدهم پس از بیان فضای مفهومی سنت، تجدد و جهانی شدن، از چگونگی پیوند آن‌ها و ارتباطشان با تغییر اجتماعی بحث شده است. فصل چهاردهم به هزینه‌های اجتماعی، روانی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و آموزشی تغییر اجتماعی اختصاص دارد.

کتاب در قالب و چارچوب یک متن درسی برای درس تغییرات اجتماعی در مقطع کارشناسی رشته علوم اجتماعی تنظیم و تدوین شده است. برای هر فصل اهداف آموزشی تعریف، و نیز برای هر فصل پرسش‌هایی در نظر گرفته شده است که انتظار می‌رود خواننده پس از مطالعه هر فصل بتواند به آنها پاسخ دهد. امید است کتاب حاضر اثری سودمند برای دانشجویان علوم اجتماعی و کسانی که علاقمند به مسائل و مباحث تغییر اجتماعی هستند باشد.

بر خود فرض می‌دانیم از همه اساتید و اندیشمندان گرانقدری که از محضر آنها

کسب فیض نموده‌ایم و نیز از اصحاب خرد و اندیشه علوم اجتماعی که از آثار و نوشته‌های آنها در این کتاب بهره گرفته‌ایم کمال امتنان و تشکر را داشته باشیم.

از داور و ویراستار علمی محترم جناب آقای دکتر سعید کیاکجوری که با دقت عالمانه و بسیار ستودنی لغزش‌های ماهوی و صوری موجود در متن اولیه را گوشزد نمودند صمیمانه سپاسگزاری می‌شود، بهروزی و موفقیت ایشان را در عرصه علمی کشور از درگاه خداوند متعال مسئلت داریم. همچنین از مدیر و دست‌اندرکاران محترم نشر دانشگاه پیام‌نور که عهده‌دار مسئولیت انتشار این کتاب شدند کمال تشکر را داریم.

امید است صاحب نظران ارجمند با راهنمایی‌های ارزنده خود همچنان مؤلفین را از نظرات ارزنده خود بهره‌مند سازند. وظیفه خود می‌دانیم جهت رفع کاستی‌های این اثر تذکرات و پیشنهادات اساتید و خوانندگان محترم را به دیده منت پذیرا باشیم.

غلامرضا غفاری

عادل ابراهیمی لویه

بهمن ماه

۱۳۹۰

فصل اول

مبانی و مفاهیم

۱-۱- مقدمه

در این فصل خواننده با خاستگاه و جایگاه تغییر اجتماعی در جامعه‌شناسی، اهمیت تغییرات اجتماعی، تعاریف مختلف مربوط به تغییر اجتماعی و علل تعدد این تعاریف، ویژگی‌های عام و خصلت فرایندی تغییر اجتماعی، انواع تغییرات اجتماعی و نیز برخی از مفاهیمی که در این حوزه قرار دارند، آشنا می‌شود.

۱-۲- اهداف آموزشی

هدف اصلی این فصل آشنایی با جایگاه و اهمیت تغییر اجتماعی در جامعه‌شناسی، تعریف و بیان ویژگی‌های مفهومی و فرایندی تغییر اجتماعی و نیز تفکیک آن از برخی مفاهیمی که در این حوزه قرار دارند، است.

برای دستیابی به این هدف انتظار می‌رود با مطالعه این فصل خواننده بتواند به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

۱. تغییر اجتماعی در جامعه‌شناسی چه جایگاهی دارد؟
۲. چه رابطه‌ای بین تغییر اجتماعی و نظم اجتماعی وجود دارد؟
۳. چه تصویری از تحولات حادث شده در حیات اجتماعی را در قالب ظرف زمانی یک روز می‌توان ارائه نمود؟
۴. چرا جامعه‌شناسان تاریخ‌گرا به طرح ایده «جامعه تاریخ است» پرداخته‌اند؟

۵. چه تعریف یا تعاریفی را می‌توان از تغییر اجتماعی ارائه کرد؟
۶. چرا با تعاریف متعددی از تغییر اجتماعی مواجه هستیم؟
۷. چه تعریفی تحلیلی می‌توان از تغییر اجتماعی ارائه کرد؟
۸. ویژگی‌های عام تغییر اجتماعی کدامند؟
۹. انواع تغییر اجتماعی چه هستند؟
۱۰. چه تفاوتی بین تغییر اجتماعی و تحول اجتماعی وجود دارد؟
۱۱. چه تفاوتی بین تغییر اجتماعی و تغییر فرهنگی وجود دارد؟

۱-۳- تغییر اجتماعی در جامعه‌شناسی

از آغاز طرح و شکل‌گیری علم جامعه‌شناسی^۱ مبحث تغییر اجتماعی^۲ از موضوعات کلیدی و محوری این علم بوده است، به‌گونه‌ای که به زعم بیشتر جامعه‌شناسان جامعه‌شناسی، علم مطالعه تغییر و نظم اجتماعی است. در اندیشه تمامی کلاسیک‌های جامعه‌شناسی موضوع تغییر اجتماعی، در قالب چگونگی گذار تاریخی جوامع، جایگاه ویژه‌ای دارد و بخش وسیعی از نوشته‌های آن‌ها را پوشش می‌دهد. اندیشه‌ای که در میان جامعه‌شناسان نسل دوم بر مبنای تقسیم کار پذیرفته شده حکایت از تشکیل حوزه‌های تخصصی‌تری چون جامعه‌شناسی تغییرات اجتماعی، جامعه‌شناسی انقلاب، جامعه‌شناسی توسعه، جامعه‌شناسی تاریخی و در نهایت جامعه‌شناسی نسل‌ها دارد. نوشته‌های علوم اجتماعی در شکل عام خود بر این نکته دلالت دارد که جامعه‌شناسان و دیگر اندیشمندان علوم اجتماعی اگرچه در خصوص مواردی چون تعریف تغییر، ماهیت تغییر، شرایط تغییر، منابع و کارکردهای تغییرات اجتماعی وحدت نظر ندارند، لیکن همه آن‌ها در مورد این گزاره که تغییر و پویایی خصلت اجتناب‌ناپذیر همه جوامع است و در تحقق و غلبه تمدن انسانی هیچ عاملی نتوانسته هم‌پا و هم‌سنگ عامل تغییر اجتماعی ایفای نقش کند، اجماع و وحدت نظر دارند. در نتیجه جامعه‌شناسان به‌طور ویژه‌ای علاقه‌مند به فهم پویایی نظام‌های اجتماعی هستند، به‌گونه‌ای که علم جامعه‌شناسی با ظهور تغییرات اجتماعی در اروپای قرن نوزدهم متولد شد. به تعبیر «گیدنز»، خاستگاه جامعه‌شناسی امروزی را می‌توان در کوشش برای درک تغییرات

چشمگیری که جهان سنتی را درهم پاشید و به ایجاد شکل‌های جدید نظم اجتماعی کمک رسانده، جست‌وجو کرد (گیدنز، ۱۳۷۴: ۷۸۵). اگوست کنت^۱ که واضع مفهوم جامعه‌شناسی است، قایل به تمایز بین دو امر ایستایی اجتماعی^۲ و پویایی اجتماعی^۳ است. ایستایی اجتماعی به ثبات، نظام‌های هنجاری، الگوهای قشربندی و جامعه‌پذیری و پویایی اجتماعی به الگوهای تغییر و تحول اجتماعی توجه دارد. جامعه‌شناسان معاصر این تقسیم‌بندی را در قالب دو مبحث نظم اجتماعی و تغییر اجتماعی مورد توجه قرار داده و بر این موضوع تأکید کرده‌اند که نظم اجتماعی^۴ و تغییر اجتماعی^۵ با یکدیگر ارتباط دارند. آنها دو روی یک سکه هستند. تا جایی که عنوان شده است «بعید است که شناخت تغییر - شناخت مختصات منظمی که حین دگرگونی الگوهای رفتاری یا ساختارهای اجتماعی مشاهده می‌شود - بدون شناخت نظم و ثبات امکان‌پذیر باشد» (مور، ۱۳۸۱: ۱۲). با چنین پنداشت و نگاهی که نسبت به تغییر اجتماعی وجود دارد بدیهی است که برای آن نه تنها از حیث تاریخی باید پیشینه طولانی را در نظر گرفت بلکه به لحاظ جایگاه و موقعیت نیز برای آن در جامعه‌شناسی باید جایگاه کلیدی را لحاظ کرد که وجود شاخه جامعه‌شناسی تغییرات اجتماعی و دیگر شاخه‌های نزدیک به آن خود نشان از این جایگاه دارد.

۱-۴- اهمیت تغییرات اجتماعی

اندیشمندان حرکت جامعه را به جریان مداوم آب در رودخانه قیاس کرده‌اند، اما رودخانه‌ای که مدام و همواره بر حرکت و شتاب پیوسته آن افزوده می‌شود. تغییرات اجتماعی حادث شده در چند دهه اخیر از چنان گستردگی و حجمی برخوردارند که تغییرات قرون گذشته تنها گوشه‌ی ناچیزی از کل تغییرات اجتماعی جوامع انسانی را شامل می‌شود. همان‌گونه که «گیدنز» بیان می‌دارد:

«نزدیک به نیم‌میلیون سال است که بشر بر روی زمین زندگی می‌کند. کشاورزی، شالوده‌ی ضروری یکجانشینی، تقریباً فقط دوازده هزار سال عمر دارد. تاریخ تمدن‌ها

1. August Comte
2. Social static
3. Social dynamic
4. Social order
5. Social change

به شش هزار سال یا اندکی بیشتر برمی گردد. اگر تمامی پهنه‌ی زندگی انسان را یک روز تصور کنیم، کشاورزی در ساعت ۱۱ و پنجاه و شش دقیقه بعد از ظهر اختراع شده و تمدن‌ها در ساعت ۱۱ و پنجاه و هفت دقیقه به وجود آمده‌اند. پیدایش جوامع امروزی درست در ساعت ۱۱ و پنجاه و نه دقیقه و سی ثانیه تحقق یافته است! با وجود این شاید تغییراتی که در این سی ثانیه آخر «روز انسانی» رخ داده است، بیشتر از دگرگونی‌هایی باشد که در تمامی مدت زمان قبل از آن پدید آمده است» (گیدنز، ۱۳۷۴: ۶۸۱).

شیوه‌های زندگی و نهادهای اجتماعی جهان امروز حتی با شیوه‌های زندگی و نهادهای اجتماعی گذشته‌ای نه چندان دور تفاوت اساسی دارند. فقط در طی دوره‌ای معادل دو یا سه قرن - یک برهه زمانی کوتاه در بستر تاریخ بشر - زندگی اجتماعی انسان با چرخشی تند از انواع نظم اجتماعی که مردم هزاران سال در آن می‌زیستند به سرعت فاصله گرفته و شاهد تغییرات پرشتاب و گسترده‌ای در حیات و مناسبات اجتماعی هستیم. تا جایی که شتاب و فراگیری تغییرات اجتماعی در دوره جدید، جامعه‌شناسان تاریخ‌گرا را به طرح ایده «جامعه تاریخ است» کشانده است. زیرا به نظر «روشه» «جامعه به طور مداوم در حال حرکت تاریخی است، خود را دگرگون می‌کند و پیوسته در حال دگرگون ساختن خود، اعضا، محیط و سایر جوامعی است که با آن‌ها در ارتباط است» (روشه، ۱۳۶۸: ۵). شناسایی تأثیر چنین تغییراتی در مقیاس‌های جهانی، منطقه‌ای، ملی و محلی، همچنین اثرات آن‌ها بر روی روابط بین فردی و بر روی فرآیندها و ساختارهای اجتماعی موجب طرح پرسش‌های ذیل شده است:

تغییر اجتماعی را چگونه می‌توان تعریف نمود؟

چه جهت‌هایی را می‌توان برای آن متصور شد؟

چه نظریه‌هایی در خصوص تبیین آن مطرح شده‌اند و یا می‌توانند مطرح شوند و در میان نظریه‌های مطرح شده، کدامیک از آن‌ها از توان تبیینی بیشتری برخوردارند؟
تغییرات اجتماعی تحت چه شرایطی و با بهره‌گیری از چه منابعی امکان ظهور پیدا می‌کنند؟

هزینه‌های تغییرات اجتماعی در سطوح مختلف فردی و فرافردی کدامند؟

عوامل تسهیل‌کننده و مسدودکننده تغییرات اجتماعی کدامند؟

الگوهای تغییر اجتماعی کدامند و این الگوها در جوامع مختلف چه صورت‌هایی

پیدا می‌کنند؟

در نهایت، پاسخ به پرسش‌هایی که در خصوص فرآیند گسترده، پیچیده و مهم جهانی‌شدن و نیز مباحثی که در مورد سنت و مدرنیته و پیامدهای مربوط به هر کدام مطرح می‌شوند، اهمیت درخور توجهی را به مبحث تغییرات اجتماعی داده‌اند. افزون بر این گستردگی و غنای نوشته‌های نظری و تجربی این رشته در دوره معاصر، که طیف وسیعی از اندیشمندان اجتماعی در آن سهمیم هستند، نیز دلالت بر این اهمیت دارد.

۵-۱- تعریف تغییر اجتماعی

دانشمندان علوم اجتماعی تعاریف مختلفی از تغییر اجتماعی ارائه داده‌اند به گونه‌ای که در نوشته‌های جامعه‌شناسی شاهد تعاریف متعدد در مورد تغییر اجتماعی هستیم که به برخی از تعاریف ارائه شده از تغییر اجتماعی اشاره می‌کنیم:

«ویلبرت مور»^۱، تغییر اجتماعی را تغییر در الگوهای رفتاری و فرهنگی که شامل هنجارها و ارزش‌ها می‌شود، تعریف می‌کند (مور، ۱۹۶۷: ۳). به نظر «گیدنز»، تغییر اجتماعی، تغییر در نهادهای اساسی جامعه در طی یک دوره معین است (گیدنز، ۱۳۷۷: ۶۸۲). تغییر اجتماعی عبارت است از تغییری قابل رؤیت در طول زمان به صورتی که موقتی و کم دوام نباشد و بر روی ساخت یا وظایف سازمان اجتماعی یک جامعه اثر گذارد و جریان تاریخ آن را دگرگون نماید (روشه، ۱۳۶۸: ۲۶). تغییر اجتماعی گاهی در کنار تطور اجتماعی و زمانی در مقابل آن به کار رفته است. در نگاه دوم رهاکردن آن از دورنمای وسیع نظریه تطورگرایی و پرداختن به تغییرات قابل مشاهده و کوتاه مدت است. «گی روشه»، جامعه‌شناس فرانسوی در این باره می‌نویسد: دگرگونی اجتماعی بیشتر تغییرات قابل مشاهده و قابل بررسی در زمان کوتاه را شامل می‌شود، چنان‌که یک مشاهده‌گر می‌تواند در طول حیات یا حتی دوره کوتاهی از زندگی خویش نحوه‌ی رشد آن را ملاحظه کند و سیر یا فرجام آن را ببیند. اما تطور اجتماعی، مجموعه تغییراتی است که یک جامعه در طول یک دوره طولانی به خود می‌بیند، یعنی در دوره‌ای که از زندگی یک نسل یا حتی چند نسل فراتر می‌رود (توسلی، ۱۳۶۹: ۸۴).

«زتومکا»^۲ عنوان می‌کند؛ اگر ما به تعاریفی که از تغییر اجتماعی در متون

1. Wilbert Moore

2. Sztompka

جامعه‌شناسی مطرح شده‌اند توجه کنیم، می‌بینیم که نویسندگان مختلف به طرح تعاریف متعددی پرداخته‌اند. اما بیشتر آن‌ها بر روی تغییر ساختاری^۱ و تغییر در الگوی روابط و مناسبات بین کنشگران و خرده نظام‌های مختلفی که سازنده جامعه هستند تأکید دارند. وی به تعاریف برخی از نظریه‌پردازان اشاره دارد و می‌نویسد:

«مک یونیس»^۲، تغییر اجتماعی را تحول در سازمان جامعه و الگوهای اندیشه و رفتار در طی زمان می‌داند.

«پرسل»^۳، تغییر اجتماعی را اصلاح یا تحول در جامعه به شیوه سازمان‌یافته تعریف می‌کند.

به نظر «ریترز» و همکاران، تغییر اجتماعی دلالت دارد بر تغییر در روابط میان افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها، فرهنگ‌ها و جوامع در طی زمان.

و به نظر «فارلی»^۴، تغییرات اجتماعی با تغییر در الگوهای رفتار، روابط اجتماعی، نهادها و ساختارها در طی زمان مشخص می‌گردد (زتومکا، ۱۹۹۳: ۶).

«استیون واگو»^۵، بر مبنای نتایج حاصل شده از تغییر، به تعریف تغییر اجتماعی می‌پردازد. به نظر او انضمامی‌ترین معنا از تغییر اجتماعی این است که بخش وسیعی از افراد جامعه در فعالیت‌ها و روابطی درگیر شوند که با فعالیت‌ها و روابطی که والدین آن‌ها درگیر بوده‌اند، تفاوت داشته باشد (واگو، ۱۹۸۹: ۷).

با این تعریف، تغییر اجتماعی بسیار به مفهوم تفاوت یا تمایز نسلی^۶ که در جامعه‌شناسی نسلی از آن بحث می‌شود نزدیک می‌شود. «واگو»، علاوه بر تعریف فوق به ذکر تعاریف دیگر از تغییر اجتماعی که سایر متفکرین اجتماعی به کار برده‌اند اشاره می‌کند. به نظر او گروهی از جامعه‌شناسان به تغییر در ساختار جامعه اشاره دارند چنانکه «گینسبرگ»^۷ تغییر اجتماعی را با تغییر در ساختار اجتماعی، برای نمونه تغییر در اندازه جامعه، ترکیب یا توازن بخش‌های یک جامعه و یا نوع سازمان‌های آن تعریف می‌کند. مثال‌های این نوع تغییر عبارتند از: محدود شدن اندازه خانواده (تبدیل خانواده گسترده به خانواده هسته‌ای)، درهم شکسته شدن اقتصاد محلی با ظهور شهرها، گذار از

1. Structural

2. Macionice

3. Persel

4. Farley

5. Steven Vago

6. Differentiation of Generational

7. Ginsberg

رسته‌های فنودالی به طبقات اجتماعی در جامعه سرمایه‌داری.

برخی نیز معتقدند که تغییر اجتماعی، هم شامل تغییر در ساختار و هم تغییر در کارکرد^۱ جامعه می‌شود. «دیویس»^۲ معتقد است که تغییر اجتماعی در سازمان‌های اجتماعی و کارکردهای جامعه اتفاق می‌افتد. جانسون^۳، تغییر اجتماعی را تغییر در ساختار یک نظام اجتماعی می‌داند. واگو رویکرد متفاوتی را پیشنهاد می‌کند که بر مبنای آن تغییر اجتماعی به عنوان فرآیند تغییرات کمی یا کیفی با برنامه یا بدون برنامه در پدیده‌های اجتماعی تلقی می‌شود که مؤلفه‌های تحلیلی مرتبط با تغییر عبارتند از: هویت^۴، سطح^۵، مدت^۶، جهت^۷، وسعت^۸ و آهنگ^۹.

هویت تغییر: به پدیده‌های اجتماعی خاصی چون کنش، رفتار، گرایش، الگوی تعامل، ساختار اقتدار، میزان تولید، الگوی رأی دادن، منزلت و نظام قشر بندی اجتماعی که دستخوش تغییر می‌شوند، دلالت دارد.

سطح تغییر: به جایگاهی که تغییر به صورت خاصی در آن حادث می‌شود، چون سطح فردی، گروهی، سازمانی، نهادی و جامعه اطلاق می‌شود.

مدت تغییر: اشاره به این پرسش دارد که تغییر معینی پس از آن که مورد قبول و پذیرش واقع شد تا چه مدتی دوام می‌آورد، آن ممکن است کوتاه مدت، میان مدت و یا بلند مدت باشد.

جهت تغییر: را با مفاهیم پیشرفت، انحطاط یا سقوط بیان می‌کنند و یا آن را با الگوی خطی، چرخشی یا مرحله‌ای نشان می‌دهند. جهت تغییر بیانگر موقعیت و وضعیت آتی یک تغییر نسبت به موقعیت و وضعیت اولیه آن است.

وسعت تغییر: بر مبنای قلمرو و عمق تغییر اجتماعی مطرح می‌شود.

آهنگ تغییر: با مدت تغییر ارتباط پیدا می‌کند. آن دلالت بر چگونگی شتاب و سرعت تغییرات به لحاظ کند بودن، تند بودن، مداوم بودن، منظم و یا نامنظم بودن تغییرات دارد (واگو، ۱۹۸۹: ۱۵-۸). با توجه به تعدد تعاریف مطرح شده، کمتر می‌توان

1. Function
2. Davis
3. Johnson
4. Identity
5. Level
6. Duration
7. Direction
8. Magnitude
9. Rate

به تعریف واحدی از تغییر اجتماعی دست پیدا کرد. با این وجود تعریف تغییر اجتماعی بر مبنای تغییر در ساختار اجتماعی که مشتمل بر نهادها، سازمان‌ها، گروه‌های اجتماعی، هنجارها، ارزش‌ها و الگوهای رفتاری است، عمومیت بیشتری دارد.

۱-۶- چرایی تعدد تعاریف تغییر اجتماعی

وجود تعاریف متعدد از تغییر اجتماعی موجب طرح این پرسش شده است که چرا با تعدد تعاریف روبه‌رو هستیم؟ پاسخ ساده، سطحی و مطایبه‌آمیز به این پرسش می‌تواند این‌گونه بیان شود که دلیل این تنوع و گوناگونی، درگیر بودن صاحب‌نظران مختلف در «موضوع» تغییر اجتماعی است. چنان‌که چنین داوری آسانی را در مورد تعریف جامعه‌شناسی نیز می‌بینیم که به تعداد جامعه‌شناسان می‌توان گفت تعریف از جامعه‌شناسی داریم، چنین پاسخی قانع‌کننده نیست. تعدد تعاریف در درجه نخست ناشی از پیچیدگی و چند بعدی بودن موضوع و مهم‌تر از آن ناشی از جهت‌گیری ایدئولوژیکی، تعلق پارادایمی، رویکرد نظری و نیز سطح تحلیلی اختیار شده از جانب هر جامعه‌شناس است. در نتیجه به دلیل وجود تعلق پارادایمی، جهت‌گیری‌های نظری و سطوح تحلیلی متفاوت در جامعه‌شناسی مواجه با تعاریف متعدد در خصوص تغییر اجتماعی هستیم.

تفاوت در تعلق پارادایمی موجب تفاوت در نوع نگاه به واقعیت‌های اجتماعی، بینش و چارچوب‌های نظری که متفکر اجتماعی، تعلق و علاقه خود را به آن ابراز می‌کند، می‌شود. در نوشته‌های نظری جامعه‌شناسی، بر مبنای طبقه‌بندی جورج ریتزر^۱ (۱۳۷۴) شاهد سه پارادایم اصلی تحت عناوین پارادایم واقعیت اجتماعی، تعریف اجتماعی و رفتار اجتماعی هستیم که در ذیل هریک از پارادایم‌ها، رویکردهای نظری متنوعی تدوین و در حال شکل‌گیری هست: این پارادایم‌ها هر کدام چارچوب‌های نظری خاص خود را دارند که در قیاس با یکدیگر از همگرایی‌ها و واگرایی‌هایی برخوردارند. محتوای نظری این حوزه‌ها و رویکردها بیشترین تأثیر را بر شکل‌گیری بینش متفکرین هر حوزه دارد به گونه‌ای که زمینه را برای تمایز رویکردها و نگاه به واقعیت‌های اجتماعی فراهم می‌کند.

بدیهی است که این تفاوت‌های بینشی و رویکردی در چارچوب پارادایم‌های مختلف موجب تعاریف و تبیین‌های متفاوت از واقعیتی واحد می‌شود. همچنین این که محقق برای تبیین واقعیت مورد نظر خود چه سطحی را اختیار کند، برداشت او از واقعیت را متفاوت می‌نماید. زیرا واقعیت اجتماعی در سطوح خرد، میانی و کلان قابل تحلیل است. با اختیار نمودن سطح تحلیل خرد، محقق با فرد کنشگر و عامل سروکار خواهد داشت، چنان‌که با لحاظ نمودن واقعیت در سطوح میانی و کلان به ترتیب با فرآیندها و ساختارها درگیر خواهد بود. قبول هر یک از سطوح یاد شده، تعریف و مفهوم‌سازی خاص خود را خواهد داشت. در نتیجه تفاوت بینش و سطح تحلیل مورد نظر موجب شده که با تعاریف مختلفی از تغییر اجتماعی مواجه باشیم، تعاریفی که هرکدام به بینش و سطح تحلیل خاصی مربوط می‌شوند.

۱-۷- ویژگی‌های تغییر اجتماعی

تغییر اجتماعی به مثابه نوعی فرایند اجتماعی در قلمرو، فضا و دوره زمانی معینی از حیات اجتماعی نمود و ظهور پیدا می‌کند که آن را باید نوعی برساخته اجتماعی^۱ دانست، که محصول تعامل عناصر مختلف موجود در حیات و مناسبات اجتماعی است. بی‌تردید با لحاظ کردن خصلت‌هایی چون پویایی، زمانمندی و برساخته بودن برای تغییرات اجتماعی به راحتی نمی‌توان ویژگی‌های معین و مشخصی را برای تغییرات اجتماعی در نظر گرفت. با این وجود ویژگی‌های اصلی و عام تغییر اجتماعی را می‌توان به‌صورت زیر مطرح کرد:

۱. همه جوامع، حتی ساده‌ترین آنها، دستخوش تغییرات اجتماعی می‌شوند.
۲. به لحاظ سرعت، جهت، شدت، گستره، نفوذ و فراگیری تغییرات اجتماعی، جوامع مدرن با جوامع سنتی متفاوت هستند.
۳. تغییر اجتماعی یک پدیده جمعی است که بخش وسیعی از افراد جامعه را دربر می‌گیرد.
۴. تغییرات اجتماعی را نمی‌توان بدون توجه به زمان، متن و زمینه‌ای که در آن محقق می‌شوند درک و تبیین کرد.

۵. تغییر اجتماعی ناشی از تعامل مجموعه‌ای از عوامل است.
۶. تغییر اجتماعی نوعی تغییر ساختاری است که با تحقق آن عناصر بنیادی یک مجموعه دستخوش تغییر می‌شوند.
۷. تغییر اجتماعی می‌تواند در صورت‌های مختلفی چون درون‌زا، برون‌زا، ترکیبی، با برنامه، بدون برنامه و... تحقق یابد.
۸. تحت تأثیر عوامل مختلف اجتماعی، فرهنگی و محیطی، آهنگ تغییر اجتماعی، تغییر می‌یابد.

۸-۱- انواع تغییر اجتماعی

در آثار مربوط به تغییر اجتماعی به تفکیک‌هایی در خصوص انواع تغییر اجتماعی برمی‌خوریم که برخی از آن عبارتند از:

۱. تغییر اجتماعی درون‌زا^۱، برون‌زا^۲ و ترکیبی^۳
این تفکیک بر مبنای عللی که موجب تغییر می‌شوند صورت گرفته است. اگر علل تغییر در یک نظام اجتماعی داخلی باشند آن را تغییر درون‌زا گویند و برعکس، اگر علل تغییر خارجی باشند آن را تغییر برون‌زا و در صورت وجود ترکیبی از علل داخلی و خارجی آن را تغییر ترکیبی می‌نامند.

۲. تغییر اجتماعی با برنامه^۴ و بی‌برنامه^۵
این نوع تفکیک بر مبنای وجود یا نبودن عنصر تامل و دوراندیشی صورت گرفته است. تغییر اجتماعی با برنامه، تغییری است که از طریق سازوکارهای معین و مشخص و با اهداف از پیش تعیین‌شده صورت می‌گیرد، به عبارتی، این نوع تغییر اجتماعی حاصل نوعی مهندسی اجتماعی است. برنامه‌های عمرانی و توسعه‌ای در صدد تحقق چنین تغییری هستند.

1. Endogenous
2. Exogenous
3. Mixed
4. Planned
5. Unplanned